

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΟΥΔΗΣ

Ο JAKOB PHILIPP FALLMERAYER
ΚΑΙ Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΙΣΤΟΡΙΣΜΟΥ

Ἀνατύπωση φωτομηχανική: 1999

Ε.Μ.Ν.Ε. — ΜΝΗΜΩΝ 1982

ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΕΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ 5

γραφίας. Οί δυο τελευταίοι παράγοντες¹ θα ληφθούν υπόψη, παρεκβατικά, στη συνάφεια που μās ενδιαφέρει, πρέπει εντούτοις, λόγω τής σημασίας τους, να γίνουν αντικείμενο μās ιδιαίτερης διαπραγματεύσης.

Στη μελέτη αυτή θα περιοριστώ στην εξέταση ενός εκ του παράγοντα: του ρόλου που διαδραμάτισε τὸ ἔργο τοῦ Fallmerayer, ιδιαίτερα ἡ θεωρία του γιὰ τὴν καταγωγή τῶν νεοελλήνων, κατὰ τὴ γένεση καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῶν νεοελληνικῶν ιστορικῶν, λαογραφικῶν καὶ γλωσσολογικῶν σπουδῶν. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἔχει γενικὰ ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ παλιά², δὲν ἔχει γίνῃ ἐντούτοις μέχρι σήμερα καμιά προσπάθεια γιὰ τὴ συστηματικὴ ἔρμηνεία του.

Ὁ Fallmerayer δὲν ἦταν οὔτε ὁ πρῶτος οὔτε ὁ μόνος «μισέλληνας» (ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς χρησιμοποιήθηκε στὴν Ἑλλάδα πάντα σ' ἀντίθεση μὲ τὸν ὄρο «φιλέλληνας»), ποῦ ἐξαπέλυσε μιὰ σειρά ἀντιδράσεων στὴν Ἑλλάδα. Ἡ πρωιμότερη περίπτωση ἦταν, πιθανότατα, ἡ περίπτωση τοῦ ὀλλανδοῦ φιλοσόφου

1. Ἀριθμούνται ἀπ' τὸ Δ. Ζακυθινὸ, Ἡ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1964, σ. 22 κ.έ. Στὸν ἴδιο, σ. 14-31, μιὰ σύντομη ἐπισκόπηση τῶν νεοελληνικῶν ἱστορικῶν σπουδῶν.

2. Βλ. Στ. Κυριακίδης, «Λαογραφία», [ἄρθρο στὴ:] Μεγάλῃ Ἑλληνικῃ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, τ. 10, σ. 516· ὁ ἴδιος, Ἑλληνικὴ λαογραφία. Μέρος Α': Μνημεῖα τοῦ λόγου, 2η ἐκδ., Ἀθήνα 1965, σ. 12-15· Θ. Φ. Παπακωνσταντίνου, «Λαογραφία», [ἄρθρο στὴ:] Μεγάλῃ Ἑλληνικῃ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, τ. 23, σ. 809· G. P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, 2η ἐκδ., Λονδίνο 1952, σ. 416· Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἱστορία..., παραπάνω, σ. 263 κ.έ. καὶ 266· Δ. Σ. Λουκάτος, *Νεοελληνικὰ λαογραφικὰ κείμενα* (= Βασικὴ Βιβλιοθήκη, 48), Ἀθήνα 1957, σ. ζ'· Δ. Ζακυθινός, *παραπάνω*, σ. 22 κ.έ.· J. Irmischer, "Zum Problem der Kontinuität in der Geschichte Griechenlands" *Wissenschaftl. Ztschr. d. Humboldt- Univ. zu Berlin, Gesellsch. - u. Sprachwiss. Reihe* 12 (1963) 836 καὶ ὁ ἴδιος, «Griechisch-deutsche Beziehungen vom 13. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Eine erste Übersicht», *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 14 (1966) 368. Βλ. τῶρα καὶ Α. Κυριακίδου-Νέστορος, Ἡ θεωρία τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας, Ἀθήνα 1978, σ. 24-25, 97, 151, 156 καὶ Β. Α. Καναβοῦρας, Ὁ Jacob Philipp Fallmerayer καὶ ἡ ἑλληνικὴ λαογραφία, *Φιλολόγος* 3 (1978) 294-300.

τῆς ἱστορίας Cornelius de Pauw (1739 - 1799), τοῦ ὁποῦ οἱ «ἀνθελληνικὲς» παρατηρήσεις, οἱ ἐγκατασπαρμένες στὸ γαλλικὰ γραμμένο βιβλίο του «Recherches philosophiques sur les grecs» (2 τόμοι, Βερολίνο 1788), ἐπέσυραν τὴν ὀργὴ τοῦ ἀναγνωρισμένου φερέφωνου τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ Ἀδαμάντιου Κοραῆ¹. Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, ὁ ἴδιος Κοραῆς θὰ θεωρήσει τὸν ἑαυτὸ τοῦ ὑποχρεωμένο νὰ ξιφουλκήσῃ ἐναντίον μερικῶν δυσμενῶν γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἀπόψεων ποῦ εἶχε διατυπώσῃ ὁ πρῶτος διπλωμάτης καὶ περιηγητῆς Jakob Ludwig Salomon Bartholdy (1779 - 1825) στὸ βιβλίο του «Bruchstücke zur nähern Kenntniss des neuen Griechenlands, gesammelt auf einer Reise... im Jahre 1803 - 1804» (Βερολίνο 1805)². Τὴν ἀντίδραση τοῦ Κωζάκη-Τυπάλδου κατὰ τοῦ Alphonse de Lamartine (1790 - 1869) γιὰ τὶς κριτικὲς παρατηρήσεις ποῦ εἶχε διατυπώσῃ στὸ βιβλίο του «Souvenirs, impressions, pensées et paysages pendant un voyage en Orient» (4 τόμοι, Βρυξέλλες 1832 - 1835), ἀνάφερα ἤδη παρεκβατικὰ παραπάνω. Ἀργότερα, στὰ 1854, ὁ Λαμαρτίνος θὰ κατηγορηθεῖ ἐκ νέου γιὰ «μισελληνισμό», μὲ ἀφορμὴ τὸ βιβλίο του «Histoire de la Turquie» (1854)³ καὶ τὸ ἴδιο ἔτος οἱ ἴδιοι ἑλληνικοὶ κύκλοι θὰ ἐπιτεθοῦν καὶ κατὰ τοῦ Edmond About (1828 - 1885) λόγω τῆς θεωρίας του γιὰ τὸν ἐξαλβανισμό τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδας («La Grèce contemporaine», Παρίσι 1854, σ. 40 - 46)⁴. Ἀντίθετα μ' αὐτούς, ἕνας μεταγενέστερος «μισέλληνας», ὁ πνευματωδέστατος Mark Twain («The Inno-

1. Α. Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, ἐκδ. Κ. Θ. Δημαρᾶς κ.ά., τ. Α', Ἀθήνα 1964, σ. 102 κ.έ., 499 κ.έ. καὶ τ. Β', Ἀθήνα 1966, σ. 397 κ.έ. Ὁ Κοραῆς θεωρεῖ τὸν Pauw — ἐσφαλμένα — γερμαγὸ, καὶ τὸν Κοραῆ ἐπαναλαμβάνουν οἱ Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Δύο "κατηγοροὶ τοῦ γένους": C. de Pauw (1788) καὶ J. S. Bartholdy (1805)», Ἐποχές, τευχ. 41 (Σεπτ. 1966), σ. 281 καὶ Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιωτὲς στὴν Ἑλλάδα*, τ. Β', σ. 389 καὶ 562.

2. Α. Κοραῆς, *παραπάνω*, τ. Β', σ. 317, 388, 397· πρβλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, *παραπάνω*, σ. 282 - 283, 285 κ.έ. καὶ Κ. Σιμόπουλος, *παραπάνω*, τ. Γ', Ἀθήνα 1975, σ. 180 κ.έ.

3. *Le Spectateur de l'Orient*, τευχ. 31 (10 Δεκ. 1854), σ. 224 κ.έ.

4. *Πανδώρα*, τευχ. 112 (15 Νοεμ. 1854), σ. 368 - 375.

cents Abroad», 1869), δὲν εἶχε τὴν «τιμὴ» νὰ στιγματιστεῖ στὴν Ἑλλάδα ὡς «ἐχθρὸς τοῦ ἔθνους»: Μετὰ τὴν πλημμύρα τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ στὴ δεκαετία 1850 - 1860 φαινόταν ν' ἀρχίζει βαθμιαία ἡ ἀμπωτις τῆς ἐσωτερικῆς ἀνασυγκρότησης στὰ χρόνια τοῦ Γεωργίου Α'.

Κανένας ὅμως ἀπ' αὐτοὺς ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, δὲν κατόρθωσε νὰ γίνῃ στὴν Ἑλλάδα τὸ σύμβολο τοῦ «μισελληνισμοῦ», ὅπως ὁ Fallmerayer, καὶ κανένας τους δὲν μπόρεσε, ὅπως αὐτός, νὰ προκαλέσει τὴ δημοσίευση μιᾶς μακρᾶς σειρᾶς πολεμικῶν, ἐπιστημονικῶν ἢ ἡμιεπιστημονικῶν πραγματειῶν ἀπ' τοὺς ἀντιπάλους του — δημοσιευμάτων, ποὺ ἐξέθρεψαν πνευματικὰ ὀλόκληρες γενιές στὴν Ἑλλάδα.

Ὁ ἴδιος ὁ Fallmerayer ἤξερε ὅτι ἄλλοι, πρὶν ἀπ' αὐτόν, εἶχαν ἐκφράσει ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τὴ «γνησιότητα» τῶν συγχρόνων ἑλλήνων¹: Πρῶτος ἀπ' ὅλους ὁ ἄγγλος συνταγματάρχης, περιηγητῆς κι' ἀρχαιολόγος William Martin Leake (1777 - 1860), ποὺ εἶχε μιλήσει γιὰ πρώτη φορὰ στὸ βιβλίο του «Researches in Greece» (Λονδίνο 1814) γιὰ ἕναν, ἔστω καὶ μερικό, «ἐκσλαβισμό» κ' «ἐξαλβανισμό» τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν²· ἔπειτα ὁ ἀνώνυμος ἀνταποκριτῆς τῆς ἐφημερίδας τοῦ Λονδίνου «Globe» στὰ 1829³ κι' ὁ ἐπίσης ἀνώνυμος βιβλιοκριτικὸς τοῦ περιοδικοῦ τῆς Φλωρεντίας «Antologia» τὸ ἴδιος ἔτος⁴. Ἐντούτοις, ὁ Fall-

1. J. Ph. Fallmerayer, *Welchen Einfluss...* (βλ. παρακάτω), σ. 12-14 (σημ.).

2. W. M. Leake, *Researches in Greece*, Λονδίνο 1814, σ. 61-63, 254-255 καὶ 378-380. Γιὰ τὰ ταξίδια τοῦ Leake στὴν Ἑλλάδα βλ. Γ. Π. Σαββίδης, «Ὁ μιλῶντος-ποιητῆς καὶ ὁ συνταγματάρχης-τοπογράφος», *Ἐποχές*, τευχ. 43 (Νοέμ. 1966), σ. 480-500 καὶ Κ. Σιμόπουλος, *παραπάνω*, τ. Γ', σ. 317-505.

3. *Globe*, ἔτ. 1829, ἀρ. 77 (δὲ μοῦ ἦταν προσιτό). Ὁ ἀνώνυμος ἀρθρογράφος ταυτίστηκε μετὰ τὸν ἄγγλο πολιτικὸ Lord Aberdeen (1784-1860)· βλ. Π. Καρολίδης, στί: Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, 6η ἐκδ., τ. Γ', μέρ. 1, Ἀθήνα 1932, σ. 167. Κατὰ τοῦ Aberdeen (καὶ τοῦ Fallmerayer) ξιφοῦλκησε ὁ Ι. Π. (ερβάνογλος), «Περὶ ἐπαναστάσεως καὶ ἀνεγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος», *Φιλίστωρ* 4 (1862) 481-508.

4. *Antologia*, τευχ. 107 (Νοέμ. 1829), σ. 41-42 (μετὰ τὴν σημ.).

merayer τοὺς ὑπερακόντισε ὅλους, ὄχι μόνο σὲ δξύτητα, ἀλλὰ, προπαντός, καὶ συστηματικότητα, ἔτσι ὥστε δίκαια μποροῦσε νὰ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του ὡς ἕνα πρωτότυπο ἐρευνητῆ τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας. Ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ ἔργο τῆς ζωῆς του φαίνεται σὰν νὰ ἤθελε νὰ ἐπιβεβαιώσῃ, μετὰ μιὰν ἐκπληκτικὴ ἐπιμονή, τὶς λαμπρὰ, ρητορικὰ καὶ προκλητικὰ διατυπωμένες ἐναρκτήριες προτάσεις τοῦ πιὸ ἐπίμαχου, ἂν καὶ πιὸ ἀγνωστοῦ, ἀνάμεσα στοὺς ἑλληνες βιβλίου του, τῆς «Geschichte der Halbinsel Morea» (1830).

Κατὰ τὰ φαινόμενα, ὁ Jakob Philipp Fallmerayer (1790 - 1861) δὲν ὑπῆρξε μεγάλος ἱστορικός: Ἀκόμα κ' οἱ περιεκτικότερες πραγματείες γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστοριογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα δὲν τοῦ παραχωροῦν καὶ τὴν παραμικρότερη ἔστω θέση¹ — πιθανότατα χωρὶς νὰ ἔχουν ἀπόλυτα δίκιο. Γιατὶ ὁ Fallmerayer ὑπῆρξε μιὰ πολὺ ἀξιόλογη προσωπικότητα, ποὺ ἡ οὐσία τῆς συνίστατο σ' ἕνα ἀσυνήθιστο κράμα προσωπικῆς, πρωτότυπης καὶ μάλιστα ρηζικέλευθης ἐρευνητικῆς ἐργασίας, πολιτικῆς εὐαισθησίας καὶ στρατεύσεως, λογοτεχνικῆς δεξιότηχίας καὶ πάθους. Ὑπῆρξε, πιστεύω, ἕνας ἀπ' τοὺς ἐξοχότερους φορεῖς τῶν ἀντινομιῶν τῆς ἐποχῆς του — μιᾶς ἐποχῆς, ποὺ τὶς μεταλλαγές τῆς συνεπέφερε καὶ συνεξέφρασε ὁ ἴδιος²: Παρόλο ποὺ καταγόταν ἀπὸ μιὰν ἀγροτικὴ οἰκογένεια καθολικῶν εὐ-

1. Ἔτσι λ.χ., ὁ Fallmerayer δὲν ἀναφέρεται οὔτε μιὰ φορὰ ἀπ' τὸ Franz X. von Wegele, *Geschichte der deutschen Historiographie seit dem Auftreten des Humanismus* (= Geschichte der Wissenschaften in Deutschland, Neuere Zeit, τ. 20), Μόναχο-Λειψία 1885 καὶ τὸν Eduard Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie*, Μόναχο-Βερολίνο 1911. Ὁ Wegele, ποὺ ἔγραφε κατ' ἐντολή τῆς βαυαρικῆς Αὐλῆς, ἀπόκλεισε, πιθανότατα, σκόπιμα τὸ Fallmerayer ἀπ' τὴν ἱστορία του.

2. Τ' ἀκριβέστερα καὶ διεξοδικότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Fallmerayer βρίσκονται στὸ Herbert Seidler, *Jakob Philipp Fallmerayers geistige Entwicklung. Ein Beitrag zur deutschen Geistesgeschichte des 19. Jahrhunderts* (= Abhandl. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Philos.-hist. Kl., N. F., ἀρ. 26), Μόναχο 1947, παρόλο ποὺ ὁ Seidler θαυμάζει ἄκριτα τὸ ρατσισμό τοῦ Fallmerayer.

σεβιστών του Τυρόλου κ' είχε πάρει μιὰ θρησκευτική ἀγωγή και μὲ μορφωση, πρῶτα στὴ Μητροπολιτικὴ Σχολὴ τοῦ Μπρίξεν κ' ἔπειτα στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Σαλτσβούργου, μὲ τὴν πρόθεση νὰ γίνῃ Βενεδικτίνος, στράφηκε πολὺ νωρὶς μὲ κριτικὲς ἐκδηλώσεις ἐναντίον τῶν ἰδίων τῶν πνευματικῶν του προϋποθέσεων, τολμώντας νὰ ἐκφραστῆ μὲ δριμύτητα κατὰ τοῦ κληρικαλιστικοῦ του περιβάλλοντος, καὶ μάλιστα κατὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐκκλησίας του. Ταυτόχρονα διατήρησε σ' ὅλη του τὴ ζωὴ τὴν εὐσέβεια μὲ τὴν ὁποίαν εἶχε ἐμποτιστῆ ἀπὸ παιδὶ καὶ τὰ ἐνδιαφέροντά του γιὰ τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα, παραχωρώντας στὴν ἰδέα τοῦ θεοῦ μιὰ σημαντικὴ θέση καὶ στὴν ἴδια τὴν ἱστορικὴ του θεωρία. Ἐνῶ εἶχε ἀποχτήσει μιὰ βαθιὰ καὶ πλατιά μορφωση κ' εἶχε μάθει νὰ λατρεύει τὰ κλασικὰ πρότυπα τοῦ ὠραίου, ἀφοσιώθηκε ὀλοκληρωτικὰ στὴ μελέτη τοῦ Μεσαίωνα καὶ μάλιστα τοῦ «παρακμαικοῦ» Βυζαντίου. Στὴν κλασικιστικὴ Βαυαρία ἐγίνε ρομαντικός¹. Τὸ θεωρητικὸ του ἔργο βριθεὶ ἀπὸ μυστικιστικὲς καὶ ρατσιστικὲς δοξασιές — ἡ πολιτικὴ του πράξη, ἀντίθετα, τὸν ἔκανε ἐπαναστάτη. Ὡς ἀδιάλλατος δημοκράτης ἐκλέχθηκε μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1848 ὡς βουλευτὴς τῆς Βαυαρίας στὴ Βουλὴ τῆς Φραγκφούρτης, κατέφυγε, μετὰ τὸ ναυάγιο τῆς ἐπανάστασης, μὲ τὰ ὑπολείμματα τῆς Βουλῆς στὴ Στουτγάρδη καὶ κατόρθωσε νὰ διαφύγει, μετὰ τὴ βίαιη διάλυσή της, στὴν Ἑλβετία. Αὐτὴ ἡ πολιτικὴ του στράτευση ἐπρόκειτο νὰ τοῦ κοστῆσει ἀργότερα, μετὰ τὴν παροχὴ ἀμνηστίας, τὴν πανεπιστημιακὴ του ἔδρα στὴ βαυαρικὴ πρωτεύουσα, ἀντὶ

1. Ἔτσι, ἡ ἀντίθεσή του πρὸς τὴ βαυαρικὴ Αὐλὴ καὶ τὸν Ὁθωνα πρέπει νὰ ἐρμηνευτῆ ὡς μιὰ μερικὴ ἔκφραση τῆς γενικῆς ἀντίθεσης «κλασικισμὸς-ρομαντισμὸς». Γιὰ τὴ συγγένεια τῆς ἱστοριογραφίας τοῦ 19ου αἰῶνα μὲ τὸ ρομαντισμὸ βλ. κυρίως Fr. X. von Wegele, *παράπάνω*, σ. 977 κ.έ., E. Fueter, *παράπάνω*, σ. 415 κ.έ., Carl Schmitt, *Politische Romantik*, 2η ἔκδ., Μόναχο-Λειψία 1925, σ. 37, Erich Rothacker, *Einleitung in die Geisteswissenschaften*, 2η ἔκδ., Τυβίγγη 1930, σ. 107 κ.έ., 128 κ.έ., 177 κ.έ. καὶ *passim* καὶ R. G. Collingwood, *The Idea of History*, Ὁξφόρδη 1963, σ. 86-89.

τῆς ὁποίας τοῦ παραχωρήθηκε μιὰ γιὰ τοὺς ἀντιπάλους του ἀκίνδυνη θέση στὴ Βαυαρικὴ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν.

Τίποτα δὲν προμήνυε τὴ μετέπειτα θεωρητικὴ του ἐξέλιξη, ὅταν ὁ Fallmerayer ἔδινε στὴ δημοσιότητα, στὰ 1827, τὴν «Ἱστορία τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας». Ἦταν τότε 37 χρονῶν, κ' ὅπως ἀποδεικνυόταν, ἤδη ἕνας ὄριμος ἱστορικός: Τὸ πρῶτο του αὐτὸ ἔργο, ποῦ εἶχε βραβευτῆ ἀπ' τὴ Δανικὴ Ἀκαδημίᾳ τῶν Ἐπιστημῶν, εἶναι ὑπόδειγμα ἐπιστημονικοῦ μόχθου, συνθετικῆς θεώρησης καὶ λαμπροῦ ἀφηγηματικοῦ ὕφους. Ἡ γνώση τῶν πηγῶν ἐκ μέρους του (χρησιμοποιεῖ ἑλληνικὲς, λατινικὲς, τουρκικὲς, περσικὲς, ἀρμενικὲς, ἀραβικὲς κ' ἑβραϊκὲς πηγὲς στὸ πρωτότυπο) εἶναι ἐκπληκτικὴ καὶ μόνο τὸ γεγονὸς αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἀνεξίτηλη χρησιμότητα τοῦ ἔργου του. Καὶ τὸ σπουδαιότερο: Κατὰ τρόπο ἐντυπωσιακὸ ἀπουσιάζει ἀπ' τ' ὄριμότητο αὐτὸ «πρωτόλειο» τοῦ Fallmerayer καὶ τὸ παραμικρὸ ἴχνος ἀπ' τὴ θεωρία του γιὰ τὸν «ἐκσλαβισμὸ» τῆς Ἑλλάδας, ποῦ θὰ διακηρύξει τρία χρόνια ἀργότερα. Ἀντίθετα, ὑπάρχουν σ' αὐτὸ μερικὲς ἀπόψεις, ποῦ θὰ μπορούσαν ν' ἀναδείξουν τὸ Fallmerayer σὲ «φιλέλληνα», καὶ μάλιστα ὅταν λάβει κανεὶς ὑπόψη του ὅτι τὸ βιβλίον του γράφτηκε καὶ τυπώθηκε μέσα στὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση: Τοὺς νεότερους Ἕλληνας τοὺς θεωρεῖ — ἀκόμα — ὁ Fallmerayer ὡς ἀπογόνους ἀκριβῶς ἐκείνων τῶν ἀνδρῶν, ποῦ εἶχαν κάποτε ἀγωνιστῆ στὶς Πλαταιεὺς καὶ τὴ Σαλαμίνα τρόπον τινὰ γιὰ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπινου γένους¹.

Ὡστόσο, τρία μόλις χρόνια ἀργότερα θὰ αἰφνιδιάσει τοὺς συγχρόνους του κ' ἰδιαίτερα τοὺς φιλελληνικοὺς κύκλους τῆς Βαυαρίας καὶ τῆς βαυαρικῆς Αὐλῆς μὲ μιὰν ἐντυπωσιακὴ «ἀνακάλυψη»: Στὸν πολυσυζητημένον πρόλογον τοῦ πρώτου τόμου τοῦ νέου, συστηματικοῦ τοῦ ἔργου «Ἱστορία τῆς χερσονήσου τοῦ Μορέως κατὰ τὸ Μεσαίωνα» θὰ διακηρύξει, μὲ φλογερές,

1. J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt, Mόναχο 1827* (φωτομχ. ἀνατύπωση: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Δαρμστάτη 1964), σ. VIII.

παθητικές και ρητορικές χειρονομίες, τη σύρριζη εξαφάνιση του αρχαίου, ένδοξου γένους των Ελλήνων: τη θέση του, παρατηρεί ο Fallmerayer, την πήρε ένα μίγμα σλαβικών, στο μεγαλύτερο μέρος τους, φυλών. Έτσι, απ' τις πρώτες κιόλας γραμμές του έργου του γίνεται φανερή ή στενή συνάρτηση της «ελληνικής» με τη «σλαβική» ιστορική του θεωρία — μιὰ συνάρτηση, που αυτή μόνη μπορεί να διευκρινίσει το χαρακτήρα της θεωρίας του: «Ο άρναούτης του Σουλιού και του Άργους, ο σλάβος του Κιέβου και της Βελιγοστής της Άρκαδίας, ο βούλγαρος της Τριαδίτσας κι' ο χριστιανός ληστής του Μαυροβουνίου έχουν το ίδιο δικαίωμα με το Σκεντέρμπεη και τον Κολοκοτρώνη πάνω στ' όνομα και την τάξη του «ελληνα». Ο δεσμός που τους συνδέει από κοινού είναι ισχυρότερος απ' τα δεσμά του αίματος — είναι θρησκευτικό χαρακτήρα και κατά κάποιον τρόπο το φράγμα ανάμεσα στην Κάαμπα και το Λατερανό»¹.

Η σύζευξη φυλετικών και πολιτισμικών στοιχείων στο Fallmerayer γίνεται άμεσα φανερή· κ' είναι ακριβώς ή σύζευξη αυτή — παρόλο που θα προστεθούν αργότερα και πολιτικά κριτήρια — που προσδίδει σ' όλοκληρο το έργο του έναν άμφισημο χαρακτήρα. Ήδη με τον πρόλογο αυτό του έτους 1830 ο Fallmerayer έκστρατεύει έναντι των αντιπάλων του εκείνων που θα έχει ν' αντιμετωπίσει σ' όλη του τη ζωή: των «φιλελλήνων»². Η κριτική που ασκεί στο φιλελληνισμό και το νεοκλασικισμό έμπεριέχει μερικές εύστοχες παρατηρήσεις: Οί λάτρες της κλασικής αρχαιότητας, λέει, ασχολήθηκαν με τη μελέτη των λαμπρών κειμηλίων ενός αρχαίου πολιτισμού, χωρίς να καταδεχτούν ν' ασχοληθούν με τη ζωή των σημερινών Ελλήνων³. Όσα ακολουθούν έπειτα στις 500 περίπου σελίδες του πρώτου αυτού τόμου, δίνουν την έντύπωση, ότι όλ' αυτά δεν είναι παρά ή ύλική είκονογράφηση των θέσεων που είχε εξαγ-

1. J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, τ. I, Στουτγάρδη 1830 (φωτομηχ. ανάτυπωση: 1965), σ. V.

2. *Παραπάνω*, σ. VIII κ.έ.

3. *Παραπάνω*, σ. XI.

γείλει τόσο στομφώδικα και προκλητικά στον πρόλογό του: Τα κεφάλαια III και IV είναι αφιερωμένα στην εξέταση του «σλαβικού ζητήματος». Το κεφάλαιο V ασχολείται με την έτυμολογία του τοπωνυμίου «Μορέας». Στο σημείο αυτό, όπως και στ' ακόλουθα, ιδιαίτερα στο δεύτερο τόμο, γίνεται φανερή ή άδυναμία του Fallmerayer κατά την εφαρμογή γλωσσολογικών επιχειρημάτων στην ιστορική έρευνα, πράγμα που γίνεται κατανοητό τουλάχιστον απ' τη γλωσσική-κλασική παιδεία του. Όμως, ακριβώς στο σημείο αυτό κάνει τα χοντρότερα λάθη, μιὰ κ' ή γνώση του της μέσης και της νέας ελληνικής και των σλαβικών γλωσσών είναι έξαιρετικά πενιχρή¹.

Στά 1831 ο Fallmerayer πραγματοποίησε το πρώτο του ταξίδι στην Άνατολή και παρέμεινε ένα διάστημα, κατά τα τέλη του 1833, στην Ελλάδα. Οί άμεσες έμπειρίες του φαινονταν να του έπιβεβαιώνουν μονοσήμαντα τη θεωρία που είχε διατυπώσει τρία χρόνια πριν. Όμως, ακριβώς το ταξίδι αυτό του έπιφύλασσε το όδυνηρότερο άτύχημα της έπιστημονικής σταδιοδρομίας του: Ο αρχαιολόγος Κυριάκος Πιττάκης, που ο Fallmerayer τον γνώρισε στην Άθήνα, του παρουσίασε, ύποκρινόμενος ότι θέλει να τον βοηθήσει, ένα χρονικό για την πόλη της Άθήνας, που είχε παραχαράξει ο ίδιος, διαβεβαιώνοντας τον ότι το είχε ανακαλύψει σ' ένα μοναστήρι κοντά στην Άθήνα, τη Μονή των Άγίων Αναργύρων. Όταν ο Fallmerayer, άνοπωιάστος, χρησιμοποίησε το νοθευμένο χρονικό στην «Ακαδημαϊκή πραγματεία» του, που δημοσιεύτηκε δυό χρόνια αργότερα, για ν' άποδείξει επί τη βάσει του τον πλήρη εξαλβανισμό της Άττικής, οί Έλληνες αντίπαλοί του μπόρεσαν να τον στιγματίσουν ως έναν άνίδεο ιστορικό².

1. Π.χ.: *Παραπάνω*, σ. 235 κ.έ.· τ. II, Στουτγάρδη 1836 (φωτομηχ. ανάτυπωση: 1965), σ. 14 κ.έ., 140, 148.

2. Για την «πόθεση Πιττάκη» βλ. ιδίως Carl Hopf, «Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit (1821)», στο: Ersch und Gruber, *Allgemeine Enzyklopädie der Wissenschaften und Künste, Griechenland*, τ. VI, J. A. Brockhaus, Λειψία 1870, σ. 111 κ.έ., C. Hünke

193h
 Η «Ακαδημαϊκή πραγματεία» του Fallmerayer¹ παρουσιάζει, απ' την άποψη του ύλικού του, κυρίως ένα νέο σημείο στη θεωρητική του κατασκευή: τόν «έξαλβανισμό» τής Ελλάδας, και ιδιαίτερα τής Ἀττικής, τών γειτονικών της νησιῶν και μερικῶν περιοχῶν τής Πελοποννήσου, πού τόν θεωροῦσε ὡς ἕνα δεύτερο κύμα τοῦ ἀφελληνισμού τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν, μετὰ τὸν «έκσλαβισμό» τους, πού εἶχε προηγηθεῖ. Ἀκόμα κ' ἡ ἐλληνική ἐπανάσταση τοῦ 1821 δὲν ἦταν, πιστεύει, ἐλληνική, ἀλλ' ἀλβανική ὑπόθεση². Κατὰ τὰ λοιπὰ ὁ Fallmerayer κάνει καὶ στήν ἐργασία του αὐτὴ συχνή χρήση γλωσσολογικῶν ἐπιχειρημάτων γιὰ νὰ στηρίξει τὶς παρατηρήσεις του. Στὰ γλωσσολογικὰ αὐτὰ καὶ στὰ φυλετικὰ-βιολογικὰ κριτήρια, πού ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν καὶ στὸ ἔργο αὐτό, προστίθενται τώρα γιὰ πρώτη φορά καὶ κριτήρια πολιτισμικά, πού κάνουν τὴν ἐπιχειρηματολογία του πλουσιότερη, ταυτόχρονα ὁμως καὶ πιὸ ἀμφίβολη³. Ἡ ὄψιμη συγκατάβασή του ν' ἀναγνωρίσει τώρα τὴν ὑπαρξὴ μερικῶν «καθαρὰ ἐλληνικῶν» πληθυσμιακῶν στοιχείων σ' ὀρισμένες ἐλληνικὲς περιοχὲς, ἀντιστρατεύεται κατὰφωρα τὴν ἴδια του τὴ θέση γιὰ τὸν πλήρη ἐκσλαβισμό τῆς Ελλάδας, πού εἶχε διατυπώσει πρὶν ἀπὸ πέντε χρόνια — καὶ παρ' ὅλ' αὐτὰ ἐπιμένει νὰ τὴν ὑπερασπίζεται ἀκόμα σκληροτράχηλα. Ὁ Fallmerayer μάλιστα δὲ διστάζει νὰ διαγράψει μιὰ τολμηρὴ παράλληλο: Ἡ Ἑλλάδα, πού στὸν 6ο καὶ τὸ 10ο αἰῶνα εἶχε ἐκσλαβιστεῖ (κ' ἀργότερα κ' ἐξαλβανιστεῖ), ἐξελληνίστηκε ἔπειτα μετὰ τὴ βία ἀπὸ τὴν κεντρικὴ βυζαντινὴ διοίκηση, ἀκριβῶς ὅπως ἡ γερμανικὴ

«Das Bild der Alt- und Neugriechen bei J. Ph. Fallmerayer», *Die Sonne*, ἔτ. 1936, σ. 259 καὶ H. Seidler, παραπάνω, σ. 45. Ὁ ἴδιος ὁ Πιττάκης ἀναφέρει τὴ συνάντησή του μετὰ τὸ Fallmerayer στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα, στὴν ὁποία δημοσιεύει καὶ τὸ «Χρονικὸ τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων».

1. J. Ph. Fallmerayer, *Welchen Einfluss hatte die Besetzung Griechenlands durch die Slaven auf das Schicksal der Stadt Athen und der Landschaft Attika?*, Στουτγάρδη-Τυβίγγη 1835. Τὸ πρῶτο μέρος εἶναι ἀφιερωμένον στὸν «έκσλαβισμό», τὸ δεύτερο στὸν «έξαλβανισμό» τῆς Ἀττικῆς.

2. Παραπάνω, σ. 108.

3. Παραπάνω, σ. 11, 53-54.

γλώσσα ξαναεπιβλήθηκε μετὰ τὴ βία ἀπ' τοὺς γερμανοὺς ἡγεμόνες «στὶς ἀναγνωρισμένα σλαβικὲς χῶρες Μεκλεμβούργο, Πομερανία, ὀλόκληρο τὸ Βρανδεμβούργο, Σιλεσία, Σαξωνία καὶ Ἑσωτερικὴ Αὐστρία»⁴.

Μετὰ τὴν πραγματεία του αὐτὴ ὁ Fallmerayer προσπαθοῦσε νὰ ἀντιμετωπίσει τοὺς εὐρωπαίους ἀντιπάλους του, κ' ιδιαίτερα τὸν Bartholomäus Kopitar καὶ τὸ Johann Wilhelm Zinkeisen, πού εἶχαν ἤδη πάρει θέση ἐναντίον του⁵. Μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁμως, τὸ ζήτημα ἐπαιρνε ἀρκετὰ νωρίς, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε παρακάτω, τὸ χαραχτήρα μιᾶς πολιτικοεπιστημονικῆς διαμάχης.

Ἄλλ' ἤδη ὁ δεύτερος τόμος τῆς «Ἱστορίας τῆς χερσονήσου τοῦ Μορέως» (1836) ἔκανε φανερό ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς δὲν εἶχε νὰ προσφέρει τίποτα νέο σὲ προσωπικὰ ἐρευνητικὰ συμπεράσματα: Στὸ δεύτερο αὐτὸ τόμο ἐπαναλαμβάνει τὴ θέση του γιὰ τὸν ἐξαλβανισμό τῆς Ελλάδας⁶, χαρακτηρίζει πάλι τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 ὡς «σκυπετάρικη» (ἀρβανίτικη)⁴, προσπαθεῖ νὰ ἐτυμολογήσει μερικὰ ἐλληνικὰ τοπωνύμια ἀπ' τὰ σλαβικὰ⁵ καὶ στρέφεται ἀκόμα μιὰ φορά κατὰ τοῦ Zinkeisen⁶: Πραγματικὰ νέες εἶναι μόνο οἱ πολιτικὲς ἀπόψεις τῆς θεωρίας του, πού ἐκδηλώνονται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά μετὰ τόση σαφήνεια: Ξεκινώντας ἀπ' τὶς ἄθλιες συνθήκες στὸ νεοϊδρυμένο ἐλληνικὸ κράτος, ὁ Fallmerayer περνάει στὴν κατασκευὴ μιᾶς ἱστορικῆς ἀντίθεσης, πού θὰ καθορίσει μιὰν ὀλόκληρη τάση τῆς μεταγενέστερης εὐρωπαϊκῆς ἱστοριογραφίας: Τὰ ζευγάρια «Ἑλλάδα-Τουρκία» καὶ «Μόσχα-Δύση» ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορά ἐδῶ σ' ἀντιθετικὴ σύζευξη, ὡς ἰδεολογικοὶ προάγγελοι τοῦ «Α-

1. Παραπάνω, σ. 102.

2. Παραπάνω, σ. 15, 54, 61, 70, 84 κ.ἄ. (Zinkeisen) σ. 53, 54 (Kopitar).

3. J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte der Halbinsel Morea...*, τ. II, σ. 240-249, 256 κ.ἄ.

4. Παραπάνω, σ. XXX.

5. Παραπάνω, σ. 14 κ.ἄ., 140, 148.

6. Παραπάνω, σ. XXXIV.

νατολικού Ζητήματος), πού ἐπρόκειτο νὰ φουντώσει λίγο ἀργότερα¹.

Στὰ 1840 ὁ Fallmerayer πραγματοποίησε τὸ δεύτερο ταξίδι του στὴν Ἀνατολή, πού κράτησε δυὸ περίπου χρόνια. Ἐπισκέφτηκε κ' αὐτὴ τὴ φορά τὴν Ἑλλάδα κ' ἔμεινε κάπου δέκα μῆνες, στὰ 1842, στὴν Ἀθήνα. Ἀπ' τὴν ἐποχὴ αὐτὴ προέρχεται μιὰ σειρά ταξιδιωτικῶν ἀνταποκρίσεων, πού δημοσιεύτηκαν, σχεδὸν χωρὶς ἐξαίρεση, στὴ «Γενικὴ Ἐφημερίδα τῆς Αὐγούστας» («Augsburger Allgemeine Zeitung»). Στὰ 1845 τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ταξιδιωτικῶν αὐτῶν ἀνταποκρίσεων κυκλοφόρησε σὲ βιβλίο μὲ τὸν τίτλο «Fragmente aus dem Orient» (2 τόμοι, Στουτγάρδη - Τυβίγγη): ἀπὸ τότε τοῦ κόλλησαν τὸ παρατσούκλι «Fragmentist».

Στὰ «Fragmente» βρίσκονται ἀκόμα μερικὰ μόνο ἴχνη τῆς ιστοριογραφικῆς ἐργασίας τοῦ Fallmerayer. Ἡ παλιά του μανία, οἱ γλωσσικὲς ἀσκήσεις καὶ προπαντὸς ἡ ἐτυμολόγηση ἑλληνικῶν τοπωνυμίων ἀπ' τὶς σλαβικὲς γλώσσες, ἐκδηλώνεται κ' ἐδῶ περιστασιακὰ². Ἐδῶ ἐπαναλαμβάνει ὁ Fallmerayer καὶ τὴ θεωρία του γιὰ τὸν ἐξαλβανισμὸ τῆς Ἑλλάδας κ' ἐπιμένει στὰ στοιχεῖα τοῦ «Χρονικοῦ τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων»³. Κατὰ τ' ἄλλα παίζει μὲ μαστρία τὸ ρόλο τοῦ πολιτικοῦ ἀνταποκριτῆ μιᾶς μεγάλης κ' ἔγκριτης ἐφημερίδας: τὴν προσοχὴ του τὴν κατευθύνει στὰ ἐπίκαιρα ζητήματα. Ἀσκεῖ κυρίως κριτικὴ στὴν πολιτικὴ, πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ κατάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Οἱ Ἕλληνες δημόσιοι ὑπάλληλοι στὸ Ζητούνι

1. *Παραπάνω*, σ. III-VII.

2. J. Ph. Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient*, τ. II, Στουτγάρδη-Τυβίγγη 1845, σ. 166 κ.έ. (στὴν περιοχὴ τῶν ὄρυχείων τῆς Χαλκιδικῆς λέξεις σλαβικῆς προέλευσης) σ. 214 κ.έ. (σλαβικὲς λέξεις στὸν Τύρναβο τῆς Θεσσαλίας) σ. 236 (σλαβικὰ τοπωνύμια στὴ Θεσσαλία καὶ τὴν Ἡπειρο) σ. 324 κ.έ. (ἐτυμολογία τοῦ τοπωνυμίου «Ζητούνι») σ. 475 («φούστα» = «φουστάνελα», ἀντὶ «ἐπιδρομῆ») σ. 500 (ἡ πρόθεση «εἰς» σλαβικῆς προέλευσης!).

3. *Παραπάνω*, σ. 461, 470-473.

(Λαμία) εἶναι, λέει, διεφθαρμένοι¹. Οἱ νέοἝλληνες εἶναι ἀδύνατο νὰ «ἐξευρωπαϊστούν», παρ' ὅσες τὶς προσπάθειες καὶ τὸ χρῆμα τῆς «Δύσης». Στὴν Ἑλλάδα δὲν ἀνθοῦν οὔτε οἱ τέχνες οὔτε οἱ ἐπιστῆμες². Τὸ χειρότερο βαθμὸ τὸν παίρνουν οἱ Ἕλληνες, ὅταν τοὺς συγκρίνει μὲ τοὺς τούρκους³: Οἱ τούρκοι, λέει, εἶναι ἀνεκτικότεροι (Τραπεζούντα). Ἡ τουρκικὴ διοίκηση τῆς Θεσσαλίας εἶναι δίκαιη ἀπέναντι στοὺς ραγιάδες. Ὁ τούρκος μπέης τοῦ Τύρναβου στὴ Θεσσαλία εἶναι ἕνας ἐξαιρετικὸς πολιτικός. Ἔτσι, ἡ τουρκικὴ ἐξουσία εἶναι γιὰ τοὺς Ἕλληνες καλύτερη, ἀπ' ὅ,τι ἦταν ἡ βυζαντινὴ.

Στὶς προσπάθειες μερικῶν φιλελλήνων νὰ σύρουν μιὰν εὐθεία γραμμὴ καταγωγῆς τῶν νέων ἑλλήνων ἀπ' τοὺς ἀρχαίους, ἐπιτίθεται ὁ Fallmerayer μ' ἐπιχειρήματα πού δὲν προδίδουν μόνο τὸ χιοῦμορ του, ἀλλὰ καὶ πού πετυχαίνουν πολλὲς φορές τὸ στόχο τους: Ἡ κοινότητα ἠθῶν καὶ ἐθίμων μεταξὺ τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν συγχρόνων ἑλλήνων, πού προσπαθοῦν ν' ἀποδείξουν πολλὲς λαογραφικὲς μελέτες, εἶναι ἐν μέρει τέτοια, πού θὰ μπορούσε ν' ἀποδείξει καὶ τὴν κοινὴ καταγωγὴ τῶν νεοελλήνων καὶ μερικῶν φυλῶν ἀμερικανῶν ἰνδιάνων⁴. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ὁ Fallmerayer κάνει ἐκκλήση στοὺς κλασικιστὲς, τοὺς οὐμανιστὲς καὶ τοὺς φιλέλληνες νὰ ἐγκαταλείψουν τὰ ὄνειρά τους γιὰ τὴν ἀνάσταση τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας ἢ τοῦ Βυζαντίου⁵. Τὸ νέο Ἀνατολικὸ Κράτος θὰ μπορούσε, στὴν καλύτερη περίπτωση, νὰ εἶναι ἕνα κράτος «σλαβο-γραικικό»⁶. «Ἡ Νέα Ἀθήνα, ἡ Νέα Σπάρτη καὶ ἡ Νέα Ἑλλάδα ἐν γένει» μποροῦν ἀνὰ δεχτοῦν φῶς καὶ θερμότητα μόνο ἀπὸ τὸ *Κίεβο* καὶ τοὺς ἐπιχρυσωμένους τρούλους του ὡς κοινὸ κέντρο σλαβικῆς ἐγκόσμιας τάξης⁷. Αὐτὸ πού κρύβεται πίσω ἀπ' αὐτὴ τὴ σκέψη, ὁ

1. *Παραπάνω*, σ. 358 κ.έ.

2. *Παραπάνω*, σ. 249, 260 κ.έ.

3. *Παραπάνω*, τ. I, σ. 266· τ. II, σ. 224 κ.έ., 230-233, 248, 252 κ.έ.

4. *Παραπάνω*, σ. 497.

5. *Παραπάνω*, σ. 456 κ.έ.

6. *Παραπάνω*, τ. I, σ. 336.

7. *Παραπάνω*, τ. II, σ. 371.

Fallmerayer τὸ ἐκφράζει παρακάτω ἀκόμα λιγότερο κρυπτικά: Τὸ ρόλο τοῦ ὀχυρώματος κατὰ τοῦ «πανσλαβισμού» στὸν ἀγώνα μεταξύ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης μπορεῖ νὰ τὸν ἀναλάβει ἡ Τουρκία — ὄχι ἡ Ἑλλάδα¹.

Τὸ τρίτο του ταξίδι στὴν Ἀνατολή στὰ 1847 ἔφερε τὸ Fallmerayer ἀκόμα μιὰ φορά γιὰ λίγες μέρες στὴν Ἀθήνα. Στὸ μεταξύ εἶχε γίνει κ' ἐδῶ, ὅπως καὶ σὲ πολλὰς εὐρωπαϊκὰς πόλεις, πολὺ γνωστός. Οἱ νέες του ἀνταποκρίσεις στὴν «Augsburger Allgemeine Zeitung», ποὺ δημοσιεύτηκαν σὲ βιβλίο, λίγο μετὰ τὸ θάνατό του, δὲν παρουσιάζουν, παρὰ τὴ θελκτικὴ περιγραφὴ τῶν λόγιων κύκλων τῆς Ἀθήνας², καμιά νέα ἀποψη γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ζήτημα.

Ἀργότερα, μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1848, ὁ Fallmerayer, διωκόμενος μ' ἐπικήρυξη καὶ κρυμμένος στὸ ἐλβετικὸ του καταφύγιο τοῦ Sankt Gallen, θ' ἀσχοληθεῖ ἀκόμα μιὰ φορά μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς του. Σ' ἓνα ἄρθρο ποὺ ἔστειλε στὰ 1850 στὴν «Augsburger Allgemeine Zeitung», στράφηκε ἐναντίον τῶν γερμανῶν κλασικιστῶν-οὐμανιστῶν καθηγητῶν, ποὺ εἶχαν μὲν συμπαρασταθεῖ στοὺς Ἕλληνες κατὰ τὸν ἀγώνα τῆς ἀνεξαρτησίας τους, ποὺ δὲν ἴδρωνε ὅμως τ' αὐτὶ τοὺς γιὰ τ' ἀπελευθερωτικὰ κινήματα τῶν ἄλλων, «μὴ κλασικῶν» λαῶν (ἐννοώντας, βέβαια, τοὺς πολωνοὺς καὶ τοὺς βέλγους)· τὸ ὑποκειμενικὸ συναίσθημα ὑποκατάστησε σ' αὐτοὺς τὴν πολιτικὴ σκέψη³. Ὁ Fallmerayer ὑπερασπίζεται ἐπιπλέον τὴν ἀγγλικὴ

1. Παραπάνω, σ. 457 κ.ε.

2. Ὁ Fallmerayer εἶχε πάρει μέρος στὴν Ἀθήνα σὲ μιὰν ἐκδήλωση τῶν «Φίλων τῆς Κοινωνίας», στὴν ὁποία παρευρισκόταν κι' ὁ βασιλιάς. Εἰρωνικὰ παρατηρεῖ ὁ Fallmerayer, ὅτι οἱ ὀργανωτὲς εἶχαν ἀφήσει αὐτὴ τὴν φορά νὰ τοὺς φύγει ἡ εὐκαιρία νὰ ὑμνήσουν, μὲ τὴν παρουσία τοῦ βασιλιά, «τὴν ἀπαράβλητη μεγαλοφυΐα τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς» βλ. J. Ph. Fallmerayer, "Neu Fragmente aus dem Orient" τ. I (= *Gesammelte Werke*, ἐκδ. G. M. Thomas, τ. I), Λειψία 1861, σ. 265.

3. J. Ph. Fallmerayer, "Zar, Byzanz und Okzident" (St. Gallen, Febr. 1850), στίχοι: *Byzanz und das Abendland, Ausgewählte Schriften*, Βιέννη 1943, σ. 350.

πολιτικὴ στὸ «Ἀνατολικὸ Ζήτημα» ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν τῆς στὴ δυτικὴ Εὐρώπη καὶ τοὺς καλεῖ νὰ στρέψουν τὶς διαμαρτυρίες τους καλύτερα κατὰ τῆς ρωσικῆς ἐπέμβασης στὴ Μολδαβία καὶ τὴ Βλαχία¹.

Στὰ 1851 ὁ Fallmerayer βρῆκε τὸν καιρὸ, παρὰ τὶς φροντίδες ποὺ τοῦ ἐπιφύλασσε ἡ «ἀκαδημαϊκὴ διαμάχη» του μὲ τὸ Ringseis, νὰ δημοσιέψει μερικὰς βιβλιοκρισίες γιὰ μερικὰ πρόσφατα δημοσιεύματα ἀπ' τὸν κλάδο του. Σὲ μιὰ βιβλιοκρισία του γιὰ τὸ «Medieval Greece and Trebizond» (1851) τοῦ George Finlay ξαναγυρίζει στὰ παλιὰ θέματα τῆς ἱστορικῆς του ἔρευνας: Διεκδικεῖ, ἀπέναντι τοῦ Leake, τὴν πατρότητα τῆς θεωρίας γιὰ τὸν ἐκσλαβισμό τῆς Ἑλλάδας, καθαρίζει τοὺς λογαριασμοὺς του, μὲ μερικὰς πνευματώδεις παρατηρήσεις, μὲ τὸν καθυστερημένο φιλέλληνα βαρῶνο von Ow, ποὺ εἶχε ἐκστρατεύσει τρία χρόνια πρὶν μ' ἓνα βιβλίο κατὰ τοῦ Fallmerayer, καὶ βρίσκει, τέλος, τὴ θεωρία του ἐπιβεβαιωμένη ἀπ' τὶς ἔρευνες τοῦ Finlay².

Μὲ τὸν πόλεμο τῆς Κριμαίας (1853-1856) τὸ «Ἀνατολικὸ Ζήτημα» εἰσέρχεται σὲ μιὰν δξύτατη κρίση. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὁ Fallmerayer ἀσχολεῖται ὡς δημοσιογράφος μ' αὐτὸ τὸ ζήτημα. Οἱ σχετικὲς δηλώσεις του προκαλοῦν τέτοια αἴσθηση, ὥστε ξανατυπώνονται καὶ τὰ παλιότερα ἄρθρα του πάνω στὸ ἴδιο θέμα. Σ' ἓνα ἄρθρο τοῦ 1855, ποὺ ἀρνήθηκε νὰ τὸ δημοσιέψει ἡ «Augsburger Allegmeine Zeitung», ὁ Fallmerayer τασσόταν ἀνοιχτὰ μὲ τὴν ἀκεραιότητα τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους. Κατὰ παράδοξο τρόπο, στὸ ἄρθρο αὐτὸ βρίσκονται συντηγμένα τὰ παλιὰ, ἱστορικὰ κριτήρια τοῦ Fallmerayer μὲ τοὺς νέους, καθαρὰ πολιτικοὺς του στοχασμοὺς: Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ σύγχρονοι κάτοικοι τῆς Ἀττικῆς δὲ μιλᾶνε, ὅπως πιστεύει, ἑλληνικὰ ἀλλὰ, πέρα γιὰ πέρα, ἀλβανικὰ, εἶναι γιὰ τὸ Fallmerayer ἀρκετὸς λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ δυτικὲς δυνάμεις θὰ ἔπρεπε νὰ ταχτοῦν

1. J. Ph. Fallmerayer, «Politische und culturhistorische Aufsätze» (= *Gesammelte Werke*, ἐκδ. G. M. Thomas, τ. II), Λειψία 1861, σ. 104.

2. J. Ph. Fallmerayer, *Gesammelte Werke*, ἐκδ. G. M. Thomas, τ. III, Λειψία 1861, σ. 303.

στο πλευρό της Τουρκίας στην έλληνοτουρκική διαμάχη κατά τη διάρκεια του πολέμου της Κριμαίας¹.

Κατά τα τέλη της ζωής του ο Fallmerayer φαίνεται να επιστρέφει στον παλιό του προβληματισμό σχετικά με την καταγωγή των νεοελλήνων: Στα 1860 αντιμετωπίζει τη ρουμάνια κόμισσα και φιλελληνίδα Dora d' Istria. Στην κριτική του για το βιβλίο της «Les femmes en Orient» (1860) της επιτίθεται άγρια, επειδή βλέπει, «άκριβώς όπως πιστεύει κι' ο ιδεαλιστής Περραιβός», στους σημερινούς κατοίκους της 'Αττικής τους γνήσιους απογόνους των αρχαίων μαραθωνομάχων άντι γι' αλβανούς και στο Ναύπλιο τους απογόνους των αρχαίων δωριέων άντι για σλάβους².

Λίγο πριν άπ' το θάνατό του (1861) ο Fallmerayer άσχολείται, εκτός άπ' την προετοιμασία της έκδοσης των «'Απάντων» του, που κυκλοφόρησε μόλις μετά το θάνατό του, κυρίως με ένα θέμα, που συνέχιζε τις μελέτες της νιότης και της ώριμότητάς του: Τα δυο μέρη της μελέτης του «Das albanesische Element in Griechenland» (1860) άποτελούν μιá διεξοδική διαπραγμάτευση του δεύτερου κύματος του «άφελληνισμού» της 'Ελλάδας, δηλαδή του εξαλβανισμού των ελληνικών περιοχών. Μιάν εύπρόσδεκτη έπικουρία του πρόσφερε για το σκοπό αυτό το βιβλίο του Hahn που μόλις είχε κυκλοφορήσει³ και που επιβεβαίωνε, όπως πίστευε ο Fallmerayer, σε πολλά σημεία τις άπόψεις του. Κατά τ' άλλα ο Fallmerayer άσχολείται στο πρώτο μέρος της πραγματείας του κυρίως με το βιβλίο του Ν. Νικοκλή «De Albanesium sive Schkipitar origine et prossapia» (Γοτίγγη 1855), που άποτελούσε, σύμφωνα με τη δεδηλωμένη πρόθεση του συγγραφέα του, μιάν «έλληνική» άπάντηση στο έργο του Hahn⁴. Ο Fallmerayer άπορρίπτει τις θέσεις που ύποστηρί-

1. J. Ph. Fallmerayer, «Deutschland und die orientalische Frage (1855)», στο: *Gesammelte Werke*, τ. II, σ. 134 κ.έ., 148.

2. J. Ph. Fallmerayer, *Gesammelte Werke*, τ. III, σ. 533-544.

3. Joh. von Hahn, *Albanesische Studien*, 3 τόμοι, 'Ιένα 1854.

4. J. Ph. Fallmerayer, «Das albanesische Element in Griechenland», I.

ζει ο Νεοκλής κατά του Hahn, δηλαδή τις θέσεις για τη νεότερη εμφάνιση των αλβανών στην Ιλλυρική χερσόνησο και για τον ελληνικό χαρακτήρα των αρχαίων μακεδόνων κ' ήπειρωτών, και προσπαθεί να ένσωματώσει στην «έλληνική θεωρία» του την άποψη του Hahn, ότι οι αλβανοί είναι ένας αρχαίος, γηγενής και μάλιστα με τους αρχαίους μακεδόνες κ' ήπειρώτες συγγενής λαός¹. Με τον τρόπο αυτό καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «ή ιστορική κριτική» θά έπρεπε να διεκδικήσει «τη μισή τουλάχιστον 'Ελλάδα για τον ήμιβάρβαρο λαό των αλβανών»². Ο Fallmerayer μιλάει επιπλέον για τον εκσλαβισμό των ελληνικών περιοχών κατά τη βυζαντινή εποχή³, προσπαθώντας να εικονογραφήσει τα παλιά του επιχειρήματα για τις προσπάθειες της κεντρικής βυζαντινής διοίκησης για τον επανελληνισμό τους με τους εξίσου παλιούς παραλληλισμούς του, με το ότι δηλαδή ή διαδικασία του επανελληνισμού προχώρησε με τον ίδιο τρόπο, με τον όποιο είχε πραγματοποιηθεί ο επανεγκερμανισμός των πρώην σλαβικών περιοχών της Κεντρικής Εύρώπης, δηλαδή μέσω της άποδοχής της γλώσσας και της κουλτούρας των γερμανών⁴.

'Απ' την παραπάνω επισκόπηση γίνεται φανερό ότι ο Fallmerayer άσχολήθηκε σ' όλη του τη ζωή με το ζήτημα της καταγωγής των νεοελλήνων. 'Η έφαρμογή φυλετικών κριτηρίων εκ μέρους του για τη λύση αυτού του ζητήματος είναι κατάφωρη. 'Ο Fallmerayer δέν πήρε, βέβαια, άπό άπλή περιέργεια στα χέρια του το βιβλίο του γάλλου κήρυκα των φυλετικών θεωριών Gobineau (1816 - 1882) «Essai sur l' inégalité des races humai-

Abtheil., στο: *Abhandlungen d. hist. Cl. d. Königl. Bayer. Akad. d. Wiss.*, 8. Band, Μόναχο 1860, σ. 417-487, ιδιαίτερα σ. 440-487.

1. *Παραπάνω*, σ. 438, 443, 454.

2. *Παραπάνω*, σ. 420-423.

3. J. Ph. Fallmerayer, «Das albanesische Element in Griechenland», II. Abtheil., στο: *Abhandlungen...*, III. Abtheil., Μόναχο 1860, σ. 657-736, ιδιαίτερα σ. 661 κ.έ.

4. *Παραπάνω*, σ. 681-685.

nes» (Παρίσι 1853-1855)¹. σ' αυτό έβλεπε την έπιβεβαίωση τών δικών του άπόψεων. Παρ' όλ' αυτά, και οί αντίπαλοί του και οί όπαδοί του πάτησαν σ' έσφαλμένο δρόμο, όταν θέλησαν να στηριχτούν πάνω σ' αυτό τó στοιχείο τής ιστορικής θεωρίας του Fallmerayer². Προσπαθώντας να τόν άντικρούσουν ή να τόν υπερασπιστούν, διέπραξαν τά ίδια σφάλματα μ' αυτόν, μιá κ' έφάρμοζαν τά δικά του — φυλετικά — κριτήρια. Στο σημείο αυτό είχαν παραβλέψει ότι ή φυλετική θεωρία του Fallmerayer, πού, ως σημειωθεί, και σ' αυτόν δέν κατέχει τήν παραμικρή άποδεικτική δύναμη, παραμένοντας χωρίς καμιάν ιστορική άξία, δέν άποτελεί παρά ένα ύπόστρωμα σ' όλόκληρο τó σκεπτικό του σύστημα. 'Η έφαρμογή πολιτισμικών κριτηρίων δέν έμφανίζεται μόνο συχνότερα στο έργο του, αλλά κι' άσκειται με μεγαλύτερη συστηματικότητα κ' εδελιξία³. 'Επιπλέον, τó σύνολο του έργου του είναι ένσωμάτωμένο σέ μιá συνθετική πολιτική σύλληψη — κι' αυτή άκριβώς άποτελεί τήν ουσιαστική όψη τής θεωρίας του⁴.

'Ο Fallmerayer δέν ήταν ιστορικός του γραφείου· βίωσε τó παρελθόν μέσω του πολιτικά έπικαίρου. 'Από τότε πού είχαν ναυαγήσει τά σχέδιά του για μιá διπλωματική καριέρα, είχε στραφεί μ' έναν άλλο τρόπο στην πολιτική πράξη: 'Ός πολιτικός άνταποκριτής μπορούσε να συγκαθορίζει σύμφωνα με τίς άντιλήψεις του τήν τρέχουσα πολιτική. 'Η πολιτική του δρα-

1. H. Seidler, *παράπάνω*, σ. 45 και 91 κ.έ.

2. 'Ετσι λ.χ., ένας μεταγενέστερος ρατσιστής δέν μπόρεσε να δει στο Fallmerayer παρά τó θεωρητικό του φυλετισμού· βλ. C. Hünte, *παράπάνω* (σ. 31 - 32, σημ. 2), σ. 256 - 261, ιδιαίτερα σ. 257 κ.έ. Και μερικοί Έλληνες αντίπαλοι του Fallmerayer έλκύστηκαν, όπως θά δοίμε παρακάτω, προπαντός άπ' αυτό τó στοιχείο τής θεωρίας του.

3. 'Εκτός άπ' τά παραδείγματα πού αναφέρθηκαν παραπάνω, βλ. και τά χαρακτηριστικά τής «έθνότητας» κατά τó Fallmerayer (πού τ' άρνείται στους νεοέλληνες) στο H. Seidler, *παράπάνω*, σ. 73.

4. Lewis Sergeant, *Greece in the Nineteenth Century*, Λονδίνο 1897, σ. 75· A. Kollautz, «Fallmerayer», στο: *Neue Deutsche Biographie*, τ. V, Βερολίνο 1961, σ. 20.

στηριότητα κατά τήν επανάσταση του 1848 τόν όδήγησε σύντομα σέ ριζοσπαστικότερους δρόμους. Οί άντιλήψεις του για τήν εκκλησία και τή θρησκεία πλησίασαν στο Feuerbach κ' οί πολιτικές του πεποιθήσεις δέχτηκαν τήν επίδραση του Marx και του Engels, τών όποίων τ' άρθρα στα «Deutsch-französische Jahrbücher» του 1844 είχε πιθανότατα διαβάσει ό Fallmerayer¹. 'Επομένως, ή «έλληνική θεωρία» του είναι, ιδωμένη άπ' αυτή τήν όπτική γωνία, ένα μέρος — ίσως μάλιστα ό πυρήνας — τής πολιτικής του θεωρίας.

Στή διαμάχη για τήν πολιτική μεταχείριση του 'Οθωμανικού Κράτους («'Ανατολικό Ζήτημα»), πού καθόρισε επί δεκαετίες τήν πολιτική τών ευρωπαϊκών δυνάμεων, ό Fallmerayer ήταν ό πρώτος άνάμεσα στους συγχρόνους του ιστορικούς πού πήρε τή θέση τών «Realpolitiker»² και για τó λόγο αυτό ήρθε σέ σύγκρουση με τούς νεοουμανιστές και φιλέλληνες τής Βαυαρίας κι' όλόκληρης τής Εδρώπης, ιδιαίτερα με τή βαυαρική αδλή, πού είχε «συμπεθεριάσει» με τόν έλληνικό θρόνο³. 'Η άρχή τής άκεραιότητας του 'Οθωμανικού Κράτους πού πρόσβευε ό Fallmerayer, τόν άνάδειξε κύριο και πρώιμο μάρτυρα τής μεταγενέστερης ανατολικής πολιτικής τών ευρωπαϊκών δυνάμεων, πού έπρόκειτο να επιζήσει και μετά τά 1878. Σύμφωνα με τήν άρχή αυτή, ή Τουρκία έπρεπε να μείνει πρós τó παρόν άθιχτη στα σύνορά της, για να χρησιμέψει ως προπύργιο κατά του «σλαβικού κινδύνου», πού τότε μόλις έμφανίζόταν. Τó ρόλο αυτό δέν μπορούσε να τόν αναλάβει τó μικρό, αδύνατο κι' άνοργάνωτο έλληνικό κράτος — ό Fallmerayer τονίζει επανειλημμένα τίς άθλιες έσωτερικές συνθήκες πού επικρατούσαν στο νεότευκτο έλληνικό βασίλειο. 'Αλλά και στο θέμα τής καταγγε-

1. H. Seidler, *παράπάνω*, σ. 110, 112, 119.

2. H. Seidler, *παράπάνω*, σ. 111, 122· Adolph Hasenclever, *Die Orientalische Frage in den Jahren 1834-1841*, Λειψία 1914, σ. 249 (με τή σημ. 34).

3. Robert Arnold, «Der deutsche Philhellenismus», *Euphorion*, 2. Ergänzungsheft zum 2. Band, Βαμβέργη 1896, σ. 176 κ.έ.· H. Seidler, *παράπάνω*, σ. 31 κ.έ.· W. Seidl, *παράπάνω*, σ. 28 κ.έ.

λίας του «σλαβικού κινδύνου» (και στο σημείο αυτό οι Έλληνες αντίπαλοί του έκαναν ριζικά λάθος) ο Fallmerayer άναδείχτηκε σε πρόδρομο των μεταγενέστερων πολιτικών τάσεων, παρόλο που ο βασικός συλλογισμός δέν προέρχεται άπ' αυτόν, άλλ' άπό τó διαφωτιστή J. J. Rousseau¹.

Η αντίδραση που προκάλεσε ή τόσο προκλητικά διατυπωμένη θεωρία του Fallmerayer στο περιβάλλον του, ήταν — και θετικά και άρνητικά — μεγάλη. Είναι χαρακτηριστικό ότι κι' ο ίδιος ο K. Marx, που προσπαθούσε νά εξασφαλίσει τόν έπιούσιό του με μερικές πολιτικές άνταποκρίσεις στη φιλελεύθερη έφημερίδα της Νέας Ύόρκης «New York Daily Tribune» στα 1854, σ' ένα άρθρο του για τó «έλληνικό ζήτημα» (έπρόκειτο για τήν έλληνική εξέγερση που όργανώθηκε στη Θεσσαλία κατά τó δεύτερο έτος του κριμαϊκού πολέμου) έπικαλούνταν τή μαρτυρία του Fallmerayer κ' έπαιρνε θέση που στηριζόταν σ' αυτόν².

Τήν άναίρεση του Fallmerayer άνάλαβαν καταρχήν μερικοί εύρωπαίοι φιλέλληνες κ' ιστορικοί της Ελλάδας. Άπ' τó πλήθος των δημοσιευμάτων κατά του Fallmerayer θά ήθελα έντούτοις νά έπιμείνω κυρίως σε τρία³, που προέρχονται άπ' τó γερ-

1. J. J. Rousseau, *Du contrat social* (1762), Livre II, Ch. VIII: Du peuple. 'Ο Fallmerayer είχε διαβάσει πραγματικά τó Rousseau' βλ. J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt*, παραπάνω, σ. VI.

2. K. Marx, «Der griechische Aufstand» (κύριο άρθρο στη *New York Daily Tribune*, άρ. 4039 της 29 Μαρτίου 1854), στο: Marx-Engels, *Werke*, τ. X, Dietz Verlag, Βερολίνο 1961, σ. 132 κ.έ. 'Ο Marx σχολιάζει μιá πρόταση στην άγγλική Κάτω Βουλή για επέμβαση υπέρ των χριστιανών υπηκόων του σουλτάνου και τήν άποφενακίζει ως ένα παραπειστικό έλιγμό της άγγλικής πολιτικής στην Έγγυς Άνατολή.

3. Άπ' τις μεταγενέστερες γερμανικές άπαντήσεις στο Fallmerayer πρέπει ν' άναφερθούν έδώ τουλάχιστον εκείνες που έπέδρασαν πάνω στην άνάπτυξη των ιστορικών και λαογραφικών σπουδών στην Ελλάδα: Th. Kind, *Beiträge zur besseren Kenntnis des neuen Griechenlands in historischer, geographischer und litterarischer Beziehung*, Νότιστατ 1831· D. H. Sanders, *Das Volksleben der Neugriechen*, Μαννχάιμ 1844, σ. 299 - 330· J. Baron von Ow, *Die Abstammung der Griechen und die Irrthümer und*

μανικό πολιτισμικό χώρο και που χρονολογούνται πριν άπ' τις πρώτες έλληνικές άπαντήσεις στο Fallmerayer:

'Ο σλοβένος Bartholomäus Koritar, σλαβολόγος και βιβλιοθηκάριος στην Άυτοκρατορική Βιβλιοθήκη της Βιέννης, άντέκρουσε πρώτος τó Fallmerayer σε μιá βιβλιοκρισία του για τήν «Geschichte der Halbinsel Morea», που δημοσιεύτηκε τó ίδιο έτος, 1830, στο βιεννέζικο περιοδικό «Jahrbücher der Literatur»¹. 'Ο Koritar άρχίζει τή βιβλιοκρισία του μ' ένα παράθεμα άπ' τήν έντυπωσιακή και ταυτόχρονα στομφώδικη είσαγωγή του βιβλίου του Fallmerayer κι' άντιμετωπίζει τή θεωρία του με γνώση και χιούμορ. Παραπέμπει στους προδρόμους Fallmerayer στο ζήτημα της καταγωγής των νέων έλλήνων προσπαθει νά καταδείξει τó άνυπόστατο των φυλετικών κρίων του Fallmerayer, χωρίς νά κάνει χρήση ο ίδιος παρά έπιχειρημάτων. Η έπιχειρηματολογία του στο σημείο άί ναί άπλή, άλλά λογική: Ζητάει τά παραδείγματά του στην κή ιστορία των άλλων εύρωπαϊκών λαών — μιá «μέθοδος» θά τήν συναντήσουμε και στις έλληνικές άπαντήσεις στο merayer. Μόνο σ' ένα σημείο έπιχειρεί ο Koritar μιá

Täuschungen des Dr. Ph. Fallmerayer, Μόναχο 1848· A. Elissen, *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur*, τ. I, Λειψία 1855, σ. XVII κ.έ.· G. G. Gervinus, *Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts seit den Wiener Verträgen*, τ. V: Aufstand und Wiedergeburt von Griechenland, Λειψία 1861, σ. 104-120· C. Wachsmuth, *Das alte Griechenland im neuen*, Βόννη 1864, σ. 8 κ.έ.· C. Hopf, παραπάνω, σ. 100-109· G. F. Hertzberg, *Geschichte Griechenlands*, Γόθα 1876, σ. 120-131· ο ίδιος, «Die Entstehung der neugriechischen Nationalität», *Mitteilungen des Vereins für Erdkunde zur Halle*, έτ. 1877, σ. 66-80.

1. (Bartholomäus) K(opitar), (βιβλιοκρισία του:) J. Ph. Fallmerayers, *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, *Jahrbücher der Literatur* 51 (1830) 111-120. 'Ο Koritar καταπιανόταν ταχτικά στο ίδιο περιοδικό μ' έλληνικά ζητήματα, ιδιαίτερα με βιβλιοκρισίες έλληνικών βιβλίων και περιοδικών· βλ. Π. Ένεπεκίδης, *Κοραής-Κούμας-Κάλβος*, παραπάνω, σ. 163-196 και Μ. Ibrnovac, *Claude Fauriel et la fortune européenne des poésies populaires grecque et serbe*, Παρίσι 1966, σ. 199 (με σημ. 3 και 4).

G. Hertzberg